

آخرین آیه ابراهیم نازل شد

درباره آخرین آیه نازل شده میان دانشمندان و متخصصین فن تاریخ و علوم قرآن اختلاف است و گفتگوها در این زمینه بیش از بحثها و اختلاف نظر - هائست که در مبحث نخستین آیه نازل شده ملاحظه کردیم .

اقوال ده گانه زیر روشنگر آراء گوناگونی میباشد که در این باره ابراز شده است :

۱ - آیه « **واتقوا یوماً ترجعون فیہ الی اللہ ثم توفی کل نفس ما کسبت وهم لایظلمون** » (۱)

نسائی از طریق عکرمه و ابن مردویه از طریق سعید بن جبیر و ابن جریر از طریق عوفی و ضحاك و فریابی در تفسیر خود از کلمی و ابی صالح ، از ابن عباس روایت کرده اند: آخرین آیه ای که از قرآن نازل گردید ، آیه « **واتقوا یوماً...** » بود (۲)

و میان نزول این آیه و رحلت رسول خدا (ص) ۸۱ روز فاصله شد (۳) و بعضی ۹ روز (۴) و برخی دیگر ۲۱ و ۷ روز نیز گفته اند (۵)

۲ - آیه با : « **یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و ذروا ما بقی من الربا ان کنتم** »

(۱) بقره : ۲۸۱ : و بترسید از روزی که در آن به پیشگاه الهی باز میگردید . سپس هر کس آنچه کسب کرده است بتمامی می یابد و بر آنها ستم نمی شود .

(۲) اسباب النزول واحدی - ص ۹ - مباحث فی علوم القرآن - تألیف مناع القطان - ص: ۶۲ -

الاتقان ج ۱ ص ۲۷ نوع ۸ .

۳ - الاتقان ص ۲۷ ۴ - مناهل العرفان ص ۹۰ ۵ - مجمع البیان ج ۱ ص ۳۹۴

مؤمنین (۴)

* * *

محمد بن جریر طبری از سعید بن مسیب و شعبی نقل میکند که عمرو بن عباس گفته‌اند که آیه‌ربا آخرین آیه نازل شده است (۵) ولی حدیث شناسان این روایت را ضعیف شمرده و آنرا مرسل میدانند ، چون شعبی زمان خلیفه اول را درنگ نکرده و سعید بن مسیب چیزی از او نشنیده است (۶)

۳ - آیه دین : **« يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَيْتُمْ بَدِينِ اللَّهِ اجْلِسُوا مُلْتَمِسِينَ حَتَّىٰ جَاءَ بِكُمْ آيَاتُ اللَّهِ »** (۷) و این آیه طولانی‌ترین آیه‌ای میباشد که در قرآن کریم آمده است (۸)

ابن جریر از سعید بن مسیب نقل کرده است که آیه دین، آخرین آیه‌ایست که بر پیامبر اکرم (ص) نازل گردید (۹) و ابو عبید در کتاب خود «الفضائل» بنقل از ابن شهاب میگوید :
« آخرین آیه قرآنی که نازل گردید آیه ربا و آیه دین است... » (۱۰)

سیوطی میگوید : بنظر من هیچگونه تضاد و منافاتی میان روایات مربوط به اقوال سه گانه فوق وجود ندارد ، زیرا ظاهراً آیات مزبور در یک دفعه نازل شده ، همانطور که در قرآن هم بدنبال هم قرار گرفته‌اند و هر یک از روایان بعضی از آنچه را که نازل گردیده بعنوان آخرین آیه نازل شده ، نقل کرده‌اند . (۱۱)

زرقانی پس از آنکه جمع مذکور را در مورد اقوال سه گانه از سیوطی نقل میکند ، خود چنین اظهار عقیده مینماید :

ولی ترجیح رأی اول بر سایر آراء ، بیشتر انسان را قانع میسازد ، زیرا سیاق آیه **« وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ... »** بسبب تحریر بر آمادگی روز قیامت و بازگشت بسوی خدا و استیفاء پاداش عادلانه ، برای پایان وحی و بعنوان آخرین آیه نازل شده مناسبتر است و دیگر آنکه مطابق روایت ابن ابی حاتم رسول اکرم (ص) پس از

۴ - بقره ۲۷۸ : ای کسانی که ایمان آورده‌اید از خدا بترسید و اگر مؤمن هستید آنچه از ربا باقی

مانده واگذارید .

۵ - تفسیر طبری ج ۳ ص ۷۵ - مسند احمد ص ۲۴۶ ، ۳۵۰

۶ - المراسیل ابن ابی حاتم ص ۲۶ ، ۲۷ بنقل تاریخ قرآن دکتر محمود رامیار ص ۲۱۷

۷ - بقره ۲۸۲ : ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر معامله میکنید بواهی برای مدت معینی پس آنرا

بنویسید ...

۸ - مناهل العرفان ص ۹۰

۹ - مباحث فی علوم القرآن ص ۶۲ : مناهل العرفان ص ۹۰

۱۰ و ۱۱ الاتقان ج ۱ ص ۲۷

فعلاً درباره آخرین آیه نازل شده بطور مطلق (بدون توجه باینکه آیه چه حکم و قانونی را در بردارد و یا مربوط بچه گروهی است) میباشد .

۵- آیه : « و من یقتل مؤمناً متعمداً فجزاؤه جهنم خالداً فیها و غضب الله علیه ولعنه واعدله عذاباً عظیماً » (۶)

بخاری ، احمد و نسائی از ابن عباس نقل کرده اند که این آیه آخرین آیه نازل شده است و آیه دیگری آن را نسخ نکرده است (۷)

بدیهی است که خود روایت میرساند که مراد آخرین آیه مربوط به کافر قتل عمد مؤمن میباشد ، نه آخرین آیه بطور مطلق .

۶- آیه : « یستفتونک قل الله ینفتیکم فی الکلاله » (۸) (آخرین آیه سوره نساء) و صاحب این رای به روایتی که بخاری و مسلم از ابراهیم بن عازب مبنی بر اینکه آخرین آیه و سوره نازل شده ، آیه « کلاله » و سوره « براءت » است (۹) تمسک بسته و حال آنکه ممکن است مراد آخرین آیه در زمینه

نزول این آیه ۹ روز بزیست و سپس بدرود حیات گفت ، اما در روایاتی که پیرامون سایر آیات وارد شده است چنین نصی وجود ندارد (۱)

۴- آیه « فاستجاب لهم ربهم انی لا اضع عمل عامل منکم من ذکر او انثی » (۲) ابن مردویه از طریق مجاهد از ام سلمه نقل میکند که ام سلمه گفت : من به رسول خدا عرض کردم : یا رسول الله ! مشاهده می کنم که خدای متعال از مردان یاد میکند ولی از زنان سخنی بمیان نمی آید . پس آیه ۳۳ سوره نساء (۳) و آیه ۳۵ سوره احزاب (۴) و سپس این آیه نازل گردید . پس آیه مزبور آخرین آیه ایست که بعد از آن دو آیه نازل شده و همچنین آخرین نزول پس از آنچه که درباره خصوص مردان نازل شده بود . (۵)

رد استدلال باین خبر ناگفته روشن است چون متن حدیث گویای آخرین آیه ایست که درباره زنان فرو فرستاده شده ، بنابراین مطلق آخرین نزول مورد نظر نبوده بلکه آخر مقید است و بحث ما

۱- مناهل العرفان ط ۲ ص ۹۱

۲- آل عمران آیه ۱۹۴ : پس پرورد گارشان (دعای) آنها را مستجاب کرد (و گفت) براستی من عمل هیچ

عمل کننده ای از شما را ، از مردوزن ، ضایع نمی کنم .

۳- ولا تمنوا ما فضل الله به بعضکم علی بعض... تا آخر آیه .

۴- ان المسلمین و المسلمات... تا آخر آیه .

۵- الاتقان ص ۲۸

۶- نساء ۹۳ : و هر کس مؤمنی را بعمد بکشد جزای وی دوزخی است که در آن ماندگار باشد و خدا براو خشم بگیرد و او را لعن فرستد و برایش عذابی دردناک آماده کند .

۷- صحیح بخاری کتاب ۶۵ باب ۱۶ و ۲۷ : الاتقان ج ۱ ص ۲۸ النوع ۸

۸- نساء ۱۷۶ : از توفیقی میخواهند . بگو خدا درباره « کلاله » شمارا فتوی میدهد . (کلاله میتی است که فرزند و والد نداشته باشد و مطابق روایات امامیه : کلاله بر خواهران و برادران اطلاق شده است)

۹- صحیح مسلم ج ۱ ص ۵۸ ، ۵۹ .

(آخرین آیه سوره برائت)

حاکم و ابن مردویه از ابی بن کعب نقل میکنند که آخرین آیه نازل شده، آیه آخر سوره برائت است (۵) که شاید آنهم مراد آخرین نزول از سوره باشد نه آخرین نزول بطور مطلق.

۱۰- مسلم از ابن عباس نقل میکند که آخرین نزول، سوره «النصر» بود (۶) و نیز محمد بن یعقوب کلینی از منصور بن عباس، از علی بن مسری، از امام صادق (ع) نقل میکند که آنحضرت فرمود: آخرین سوره‌ای که نازل شد «اذا جاء نصر الله و الفتح» بود و همچنین شیخ صدوق از علی بن معبد، از حسین بن خالد نقل میکند که وی گفت امام رضا (ع) فرمود: از پدرم شنیدم که از پدرش حدیث میفرمود که آخرین سوره نازل شده سوره «النصر» بود. (۷)

ارث و آخرین سوره درباره تشریح جنگ و جهاد باشد نه آخر مطلق و حقیقی.

۷- مطابق روایت ترمذی و حاکم آخرین سوره نازل شده، مانده بوده است ولی همانطور که زرقانی گفته است چه بسا که منظور آخرین سوره‌ای باشد که درباره حلال و حرام فرو فرستاده شده و در آن حکمی نسخ نگردیده است و بنابر این آخر مقید است نه مطلق (۱)

۸- آیه «الیوم اکملت لکم دینکم و

اتممت علیکم نعمتی» (۲)

این آیه در حجة الوداع فرود آمد و پیامبر اکرم (ص) پس از آن ۸۱ روز بیشتر نزیست اما چنانکه گفته اند پس از نزول این آیه نهی و حکمی فرود نیامد نه اینکه آخرین نزول بنحو اطلاق باشد (۳)

۹- آیه: «لقد جاءکم رسول من أنفسکم...» (۴)

- ۱- مناهل العرفان ط ۲ ص ۹۲.
- ۲- مانده ۳: امروز دین شمارا برایتان کامل کردم و نعمت خود را بر شما تمام نمودم ..
- ۳- ابوالفتوح- ج ۳ ص ۳۷۴. گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- ۴- برائت ۱۲۷: براستی فرستاده‌ای از خود شما بسوی شما آمد...
- ۵- صحیح بخاری کتاب ۶۵ باب ۱: مجمع الزوائد همیشه ج ۷ ص ۳۶
- ۶- صحیح مسلم کتاب ۲۳ حدیث ۵۴، ۱۰، ۱۳، ۱۶، ۱۷: الاتقان ج ۱ النوع ۸
- ۷- البرهان فی تفسیر القرآن ج ۱ ص ۲۹.

